OWO-samenweking

Samen sterker!

Uitvoeringsprogramma warmtetransitie

OWO-gemeenten 2022-2026

Inhoudsopgave

Samenvatting 5
1. Inleiding 6
2. Doel Uitvoeringsprogramma warmtetransitie 8
3. Acties vanuit de Transitievisie Warmte 9
4. Hoe pakken we het aan? 10
5. Sporen 11
6. Vormgeven duurzame coalitie 19
7. Programmaorganisatie 19
8. Financieel 22
9. Planning op hoofdlijnen 24
10. Voorwaarden, succes en risico's 25
11. Monitoring van gegevens en voortgangsrapportages 25
12. Betrokkenheid gemeenteraden 26

Bijlage 1: Opgaven naar aardgasvrij 27

OWO-samenweking
Samen sterker!

gemeente ooststellingwerf · gemeente Weststellingwerf · gemeente Opsterland

Status: definitief
Datum: 28 september 2022 (bijgewerkt 15 december 2022)

Samenvatting

De doelstelling vanuit het Nationaal Klimaatakkoord, als onderdeel van de Klimaatwet, is dat er in 2050 geen fossiele brandstoffen (waaronder aardgas) meer worden gebruikt in de gebouwde omgeving. Om de route naar aardgasvrij vorm te geven en te onderzoeken welke duurzame alternatieven er zijn voor aardgas, hebben de gemeenteraden van de OWO-gemeenten eind 2021 de Transitievisie Warmte OWO vastgesteld. De ambitie van de OWO-gemeenten is om CO_2-uitstoot te verminderen door in 2030 20% aardgas te besparen ten opzichte van 2019.

Het nu voorliggende *Uitvoeringsprogramma warmtetransitie OWO-gemeenten 2022-2026* is de uitwerking van de Transitievisie Warmte en schetst op hoofdlijnen hoe die ambitie waar te maken is.

1. Inleiding

Overheden spelen een belangrijke rol bij het nakomen van de internationale klimaatafspraken van Parijs (2015) om verdere opwarming van de aarde te voorkomen. De CO_2 die vrijkomt bij verbranding van fossiele brandstoffen is een van de oorzaken van deze opwarming. In het Nationaal Klimaatakkoord (2019), als uitwerking van de Klimaatwet, is aangegeven dat gemeenten regisseur zijn van de warmtetransitie in de gebouwde omgeving. Dit uit zich in de rol van gemeenten bij het maken van de Regionale Energiestrategie (RES) en in het opstellen en uitvoeren van de Transitievisie Warmte en de latere wijk- en dorpsuitvoeringsplannen.

Naast het terugdringen van CO_2-uitstoot zijn er ook andere redenen om aardgas te besparen of zelfs helemaal te stoppen met het gebruik hiervan. De gevolgen van de winning van aardgas in Groningen zijn groot en het winnen van Groninger aardgas wordt afgebouwd. Ook de prijs van aardgas is, mede door de oorlog in Oekraïne, nog nooit zo hoog geweest. Dat maakt dat meer inwoners moeite hebben om hun energierekening te betalen.

Om tot een breed gedragen resultaat te komen, zijn vastgoedeigenaren, bewoners, lokale energie-initiatieven, vertegenwoordigers van inwoners, de netbeheerder, het waterbedrijf en medeoverheden betrokken geweest bij het opstellen van de Transitievisie Warmte. De Transitievisie Warmte geeft richting aan de overstap naar aardgasvrij en de inzet van duurzame alternatieven voor aardgas.

De Transitievisie Warmte, de Regionale Energiestrategie (RES) en de Regionale Strategie Warmte (RSW) kunnen in de praktijk naast en door elkaar heen lopen. Bij de actualisatie van de RES in 2023 (RES 2.0) gaan beide sporen samen verder in een Fries Energie Meerjarenprogramma. De Transitievisie Warmte wordt eens in de vijf jaar geactualiseerd. Voor de OWO-gemeenten gebeurt dit in 2026.

De gemeenten Ooststellingwerf, Weststellingwerf en Opsterland hebben samengewerkt om tot de eerste Transitievisie Warmte te komen. Een reden hiervoor is dat de OWO-gemeenten erg op elkaar lijken qua aard en schaal en de uitdagingen waar ze voor staan. Daarnaast hebben de OWO-gemeenten (deels) te maken met dezelfde woningbouwcorporaties, dezelfde netbeheerder, hetzelfde waterbedrijf en hetzelfde waterschap. Hetzelfde proces doorlopen in alle OWO-gemeenten is voor inwoners en ondernemers duidelijker.

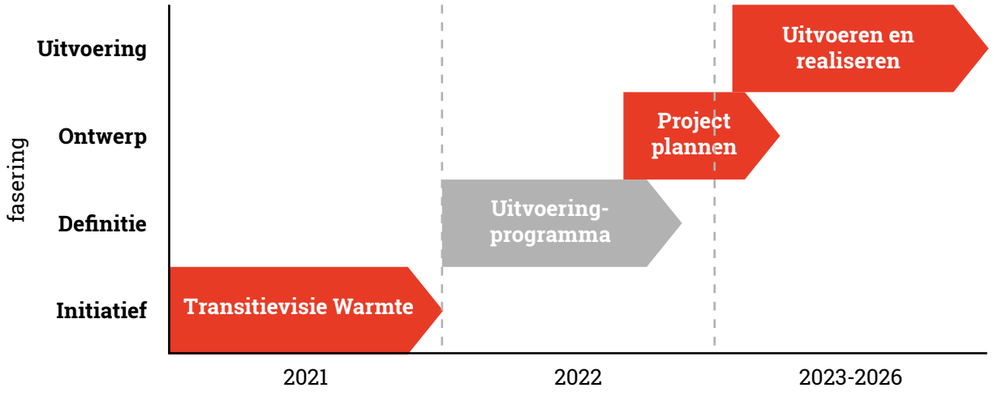
De Transitievisie Warmte is in december 2021 door de afzonderlijke gemeenteraden vastgesteld. De focus in de eerste Transitievisie Warmte ligt op de periode tot en met 2030. Haalbaarheid en betaalbaarheid zijn hierbij belangrijke randvoorwaarden.

OWO-ambitie:
De landelijke ambitie is om in 2030 minimaal 1,5 miljoen woningen en gebouwen aardgasvrij te hebben gemaakt. Dat is 20% van het totale woningen- en gebouwenbestand. De ambitie van de OWO-gemeenten is hiervan afgeleid. Deze gemeenten gaan de CO_2-uitstoot terugdringen: het doel is om in 2030 minimaal 20% aardgas te besparen in de gebouwde omgeving ten opzichte van 2019. Hiervoor is gekozen, omdat er nauwelijks collectieve warmteoplossingen zijn in landelijke gemeenten en het aantal huurwoningen, collectief bezit, beperkt is in de OWO-gemeenten.

Wat is een Transitievisie Warmte?
Een Transitievisie Warmte is een beleidsdocument dat richting geeft aan het uiterlijk in 2050 aardgasvrij maken van de gebouwde omgeving. Iedere gemeente heeft in 2021 een Transitievisie Warmte vastgesteld. De visie is de onderlegger voor wijk- of dorpsuitvoeringsplannen waarin concreet staat aangegeven wat het alternatief voor aardgas is in die wijk of dat dorp en wat de planning is. Een wijk- of dorpsuitvoeringsplan geeft bewoners vervolgens acht jaar de tijd om zich voor te bereiden op het alternatief.

2. Doel Uitvoeringsprogramma warmtetransitie 2022-2026

Dit *Uitvoeringsprogramma warmtetransitie OWO-gemeenten 2022-2026* is het vervolg op de vastgestelde Transitievisie Warmte. Het nu voorliggende programma geeft de route aan naar 2030.

Figuur 1: fasering

Het doel van dit programma is om in 2030 20% aardgas te besparen in de gebouwde omgeving ten opzichte van 2019. Dat doel wordt behaald door:

- het isoleren van woningen en gebouwen;
- het toepassen van (hybride) warmtepompen.

Dit doel bereiken we door:

- een OWO-brede meerjarenpubliciteitscampagne te starten;
- handelingsperspectief te geven met informatie en adviezen over technische mogelijkheden, subsidies en financieringen die passen bij de verschillende gebruikersprofielen;
- samen uitvoering te geven aan de aanpak van energiearmoede;
- een gezamenlijke aanpak te ontwikkelen voor het verduurzamen van slecht geïsoleerde woningen (label E, F en G);
- alternatieve warmteoplossingen en -bronnen te onderzoeken, zowel individueel als collectief.

Dit Uitvoeringsprogramma geeft inzicht hoe de verschillende sporen bijdragen aan het doel om 20% aardgas te besparen. In een aantal dorpen en buurten is dit uit te werken in een wijk- of dorpsuitvoeringsplan.

3. Acties vanuit de Transitievisie Warmte

De kern van dit Uitvoeringsprogramma zijn acties vanuit de Transitievisie Warmte. Deze acties zijn concreet te behappen en uitvoerbaar en zijn in dit programma uitgewerkt in een aantal sporen.

Acties vanuit de Transitievisie Warmte OWO:

(zie paragraaf 6.3 van de visie)

1. het vormgeven van een duurzame warmtecoalitie met verschillende partners/ stakeholders;
2. het opzetten van een uitgebreide publiekscampagne met onafhankelijke informatie om gebouweigenaren te ondersteunen om energie te besparen en maatwerkadvies en advies voor alternatieve warmtebronnen aan te vragen;
3. het geven van inzicht in verschillende financieringsopties en subsidies, zoals het Nationaal Isolatieprogramma en subsidie voor (hybride) warmtepompen;
4. het opstellen van minimaal twee wijk- en dorpsuitvoeringsplannen per gemeente;
5. het doen van onderzoek naar de haalbaarheid van (semi-)collectieve warmteoplossingen;
6. het samen met partners volgen van ontwikkelingen en innovaties in de regio op het gebied van de warmtetransitie en warmteoplossingen.

Aanvullende acties:

7. het samen uitvoeren van projecten, zoals het Nationaal Isolatieprogramma (gericht op het isoleren van woningen met label E, F en G) en de Regiodeal Zuidoost Fryslân;
8. het inventariseren van kansen om werkzaamheden van verschillende partijen slim op elkaar aan te laten sluiten;
9. het opstellen van een ‘groen-gasagenda’, omdat voor veel gebouweigenaren een individuele oplossing met een hybride warmtepomp realistisch en haalbaar is;
10. het delen van informatie en het monitoren van de stand van zaken en van behaalde resultaten;
11. het samen ontwikkelen van een aanpak van energiearmoede en die aanpak uitvoeren.

4. Hoe pakken we het aan?

De OWO-gemeenten hebben succesvol samengewerkt om tot de Transitievisie Warmte te komen. De opgaven in de drie gemeenten zijn zeer vergelijkbaar, de capaciteit en middelen in de afzonderlijke gemeenten zijn beperkt en samen optrekken kan zowel de efficiency als de kwaliteit ten goede komen. Daarom is ook het *Uitvoeringsprogramma warmtetransitie OWO-gemeenten 2022-2026* samen opgesteld. De bedoeling is om hier ook samen uitvoering aan te geven.

Met een gezamenlijk OWO-projectteam is dit voorliggende Uitvoeringsprogramma opgesteld om in 2030 20% minder aardgas te verbruiken. Met de vertaling van dit programma naar diverse OWO-projecten zetten we stappen naar de uitvoering. Waar nodig huren we voor de projecten specifieke kennis en capaciteit in. De planning, het budget en de benodigde externe inhuur wordt in de uit te werken projectplannen van de sporen concreter.

Na vaststelling van de projectplannen voor de verschillende sporen start de uitvoering. In die fase is ook aandacht voor monitoring van de voortgang en voor evaluatie van de resultaten.

Afbakening van programma:

- Dit programma beperkt zich tot projecten die voortkomen uit de Transitievisie Warmte. Dit zijn projecten met als doel om energie te besparen en om tot duurzame alternatieven voor aardgas in de gebouwde omgeving te komen. Op onderdelen zijn opgaven vanuit de RES mee te nemen.
- De samenwerking richt zich op de gemeenten Ooststellingwerf, Weststellingwerf en Opsterland.
- Waar win-winsituaties kunnen ontstaan, kan worden samengewerkt met andere partijen en lokale energie-initiatieven. Te denken valt bijvoorbeeld aan projecten uit de Regiodeal Zuidoost Fryslân of projecten met de provincie Fryslân.

5. Sporen

Onderwerpen als energie besparen en energiebewustzijn zijn niet nieuw voor de drie gemeenten. Op dit terrein zijn of worden al diverse projecten uitgevoerd. Maar de opgave om tot een succesvolle warmtetransitie te komen en te stoppen met het gebruik van aardgas is complex en groot. Daarom kiezen de OWO-gemeenten voor een focus op haalbaarheid en betaalbaarheid.
In de periode 2022-2026 ligt de nadruk op het besparen van energie, het stimuleren en mogelijk maken van de inzet van (hybride) warmtepompen, het geven van informatie en adviezen, het geven van handelingsperspectief en het inzetten van een brede communicatiecampagne.

Dit leidt tot drie sporen:

1. een structurele OWO-brede publiekscampagne ‘Warmtetransitie’ (zie paragraaf 5.1)
2. het oprichten van een ‘OWO-Energiebureau’ met een brede functie (zie paragraaf 5.2)
3. het samen aanpakken van energiearmoede en het ontwikkelen van een langetermijnaanpak voor het verduurzamen van slecht geïsoleerde woningen (zie paragraaf 5.3)

Tegelijkertijd voeren we op de achtergrond een aantal onderzoeken uit die in de komende jaren keuzes ondersteunen om tot duurzame alternatieven van aardgas te komen (zie paragraaf 5.4) en wordt de Duurzame Coalitie gevormd (zie paragraaf 6).

	sporen Uitvoeringsprogramma				
	OWO-brede publieks-campagne (5.1)	OWO-Energiebureau (5.2)	energie-armoede en slecht geïsoleerde woningen (5.3)	onderzoeken (5.4)	duurzame coalitie (6)
1. vormgeven duurzame coalitie					■
2. opzetten publiekscampagne	■	■			■
3. inzicht financieringsopties en subsidies	■	■	■		
4. opstellen wijk- of dorpsuitvoeringsplannen	■	■			■
5. haalbaarheid collectieve warmteoplossingen				■	
6. volgen ontwikkelingen en innovaties	■	■	■	■	■
7. uitvoering geven aangediende projecten (bijv. Nationaal Isolateprogramma en regio-deal Zuidoost Fryslân)	■	■	■		■
8. inventariseren kansen					■
9. opstellen groen gas agenda				■	
10. delen informatie en monitoren	■	■	■	■	■
11. gezamenlijke uitvoering energiearmoede		■	■		■

Tabel 1: acties TVW (zie paragraaf 3) versus sporen

5.1 Project structurele OWO-brede publiekscampagne warmtetransitie

Het doel van deze publiekscampagne is om het energiebewustzijn bij inwoners, ondernemers en gebouweigenaren te vergroten en houvast te bieden. Dit doen we door:

- inzicht te geven in het eigen energieverbruik;
- te laten zien welke maatregelen bijdragen aan het verkleinen van de energievraag;
- inzicht te geven in alternatieven voor aardgas;
- inzichtelijk te maken waar informatie, steun en ontzorging te vinden zijn;
- ondersteuning te bieden aan dorpen, wijken en energiecoöperaties.

Het resultaat van deze campagne is een eenduidige boodschap die eigenaren van woningen en gebouwen helpt om energie en geld te besparen. De campagne heeft als doel om onzekerheid weg te nemen. Informatie over financieringsregelingen en (landelijke) subsidies is onderdeel van de campagne. De campagne bestaat onder andere uit een vraagbaak, een website, inspiratieavonden, een nieuwsbrief en webinars. Continuïteit is hierbij essentieel. Dit project werkt nauw samen met het project 'OWO-Energiebureau' (zie 5.2) en onderscheidt zich van de informatiestroom vanuit de Rijksoverheid en vult deze informatie aan.

In het latere projectplan staat concreet hoe acties worden vormgegeven.

Een ruwe inschatting van de financiële middelen (verder uit te werken in het latere projectplan):

activiteit	eenmalig	per jaar (2023-2026)	subtotaal
Maken communicatieplan	€ 50.000		€ 50.000
Inhuur communicatieprofessional		€ 75.000	€ 300.000
Maken middelen-mix, lay-outs, website, groene bonnen etc.	€ 25.000		€ 25.000
Opzetten en organiseren van informatiebijeenkomsten, events, webinars, socialmediakanalen etc.		€ 50.000	€ 200.000
Ondersteuning bieden aan dorpen, wijken en energiecoöperaties		€ 25.000	€ 100.000
Onvoorzien		€ 25.000	€ 100.000
Totaal 5.1			**€ 775.000**

5.2 Project 'OWO-Energiebureau'

Het project 'OWO-Energiebureau' gaat een breed 'pakket' aanbieden met als doel dat eigenaren van woningen en gebouwen isoleren en (hybride) warmtepompen plaatsen. Door het geven van persoonlijk advies ontstaat handelingsperspectief en gaan eigenaren over tot actie.
Ook samenwerking met lokale energie-initiatieven en een aantrekkelijk aanbod van een ondernemerscollectief helpen hierbij. In dit project komen verschillende acties en denkrichtingen samen. In het latere projectplan staat hoe acties concreet vorm krijgen.

Onderdelen van het 'OWO-Energiebureau' kunnen zijn:

- het werven, opleiden en aansturen van OWO-energiecoaches (minimaal twee professionele en een aantal vrijwilligers), energieadviseurs, budgetcoaches (om breder te kijken dan alleen naar de energierekening) en ambassadeurs;
- inbedding van de rol van het Duurzaam Bouwloket (huidig energieloket en eerstelijnsadvies voor de OWO-gemeenten);
- een fysiek loket voor direct contact;
- informatiemateriaal en een website;
- het opzetten van een ondernemerscollectief met bedrijven die isoleren, warmtepompen plaatsen en financiering kunnen aanbieden in één pakket;
- op verzoek ondersteuning bieden aan lokale energie-initiatieven;
- op verzoek ondersteuning bieden aan wijk- of dorpsuitvoeringsplannen;
- het aanbieden van gesubsidieerd(e) verbeterplannen/keukentafelgesprekken/maatwerkadvies voor woning- en gebouweigenaren en maatschappelijk vastgoed;
- informatie en advies over financiering en subsidies, mogelijk met een vaste subsidiemedewerker;
- een bijdrage leveren en ondersteuning bieden aan de OWO-brede publiekscampagne;
- …….

Een paar van deze gedachtenlijnen willen we toelichten.

1. Verbeterplan met routekaart voor individuele woning- en gebouweigenaren

Individuele woning- en gebouweigenaren hebben behoefte aan een concreet handelingsperspectief. Daarom bieden we een individueel gesprek met advies aan (verbeterplan met routekaart, keukentafelgesprek, maatwerkadvies etc.) naar aardgasvrij. Met een al dan niet digitale scan van hun woning of gebouw is aan te geven waar verbeterpunten zijn om de woning of het gebouw verder te isoleren en te verduurzamen. Met dit individuele plan kunnen eigenaren in hun eigen tempo vervolgstappen zetten, een planning maken en hulp krijgen bij pakketkeuzes en de uitvoering. De OWO-gemeenten zien een belangrijke rol voor zichzelf weggelegd om woning- en gebouweigenaren te ontzorgen en een gesprek en plan aan te (laten) bieden om deze eerste stap te zetten. De inzet van energiecoaches is hier ook onderdeel van.

Ook de aanpak om te werken met standaard configuraties (bijvoorbeeld 2^1 kap woningen of woningen uit een bepaalde bouwperiode) wordt onderzocht.

In dit project wordt ook nagedacht over hoe VVE's, commerciële verhuur en maatschappelijk vastgoed zoals scholen, verzorgingstehuizen en kerken worden meegenomen. Een regeling als 'Klim-Op' voor het verduurzamen van maatschappelijk vastgoed kan hier ondersteunen. Hetzelfde geldt voor de ervaring van partners in de duurzame coalitie, zoals woningcorporaties, banken en collega's in het sociaal domein. Het energieteam Fryslân is op provinciaal niveau een kennisbemiddelaar op dit vlak.

2. Ondernemerscollectief vormgeven
Lokale energie-initiatieven zijn een belangrijke schakel om inwoners te informeren, enthousiasmeren en ondersteunen. Een aantrekkelijke inkoopactie helpt daarbij. De OWO-gemeenten ondersteunen lokale energie-initiatieven graag bij het maken van afspraken met een samenwerkingsverband van bedrijven (ondernemerscollectief) voor het aanbrengen van isolerende maatregelen en/of het plaatsen van (hybride) warmtepompen.

3. Wijk- of dorpsuitvoeringsplannen
Met een tweetal dorpen/buurten per gemeente wordt ervaring opgedaan met een gebiedsgerichte aanpak. Dit kan uitmonden in een wijk- of dorpsuitvoeringsplan. Het initiatief komt vanuit de inwoners en moet aansluiten bij de wens van het dorp of de buurt. De opzet is dat samen met inwoners en/of een lokaal initiatief gekeken wordt naar hoe thema's die spelen in een dorp/buurt met een collectieve gebiedsgerichte aanpak kunnen worden opgepakt. Een van de onderwerpen in die gebiedsgerichte aanpak is het terugdringen van de energievraag (besparen) en kijken naar welke route naar aardgasvrij kan worden bewandeld. De leerervaringen uit de diverse aanpakken worden OWO-breed gedeeld en kunnen leiden tot een min of meer standaard draaiboek. Dit houdt ook verband met het project 'Veerkrachtig en duurzaam platteland' uit de Regiodeal Zuidoost Fryslân.

Ruwe inschatting van de financiële middelen (verder uit te werken in het latere projectplan):

activiteit	eenmalig	per jaar (2023-2026)	subtotaal
Opzetten OWO-Energiebureau	€ 100.000		€ 100.000
Twee professionele energiecoaches (inhuur of in vast dienstverband)		€ 150.000	€ 600.000
Inrichten en bemensen fysiek(e) loket(ten)		€ 50.000	€ 200.000
Verbeterplannen/adviezen woningen		€ 200.000	€ 800.000
Verbeterplannen/adviezen maatschappelijk vastgoed		€ 25.000	€ 100.000
Opstellen dorps- of wijkuitvoeringsplannen		€ 75.000	€ 300.000
Inhuur/ondersteuning voor deelprojecten Energiebureau		€ 50.000	€ 200.000
Onvoorzien		€ 25.000	€ 100.000
Totaal 5.2			**€ 2.400.000**

5.3 Project samen uitvoeren van aanpak energiearmoede en aanpak ontwikkelen voor slecht geïsoleerde woningen

Door het conflict in Oekraïne zijn de energieprijzen dit jaar enorm gestegen. Dit treft veel inwoners in onze gemeenten. Zeker inwoners met een smalle beurs, een slecht geïsoleerd huis en een hoge energierekening. Bij het vaststellen van de Transitievisie Warmte in 2021 is deze 'prijsexplosie' niet voorzien. Wel is in onze visie expliciet als uitgangspunt opgenomen dat de transitie voor iedereen haalbaar en betaalbaar moet zijn. De energiearmoede is daarmee een belangrijk thema bij de uitvoering van de Transitievisie Warmte. De projecten die wij uit willen voeren, hebben al de nodige raakvlakken met dit onderwerp. Denk bijvoorbeeld aan het energieloket, het aantrekken van energiecoaches en het opzetten van een communicatiecampagne.

Uitvoering aanpak energiearmoede:
- Door het Rijk is specifiek voor de aanpak van de energiearmoede geld beschikbaar gesteld. Dit geldt voor de periode 2022-2023.
- Iedere gemeente werkt, mede door de korte uitvoeringsperiode, aan een eigen plan van aanpak voor besteding van dit geld. Dit komt doordat het besluitvormingsproces per gemeente verschilt.
- Na besluitvorming in de verschillende colleges en gemeenteraden wordt gekeken of op korte termijn gezamenlijke uitvoering (OWO-breed) meerwaarde heeft.
- Voor de periode na 2023 wordt voor de langere termijn gewerkt aan een gezamenlijke aanpak van de energiearmoede. We zetten in op het structureel verbeteren van de situatie van mensen in deze doelgroep. In OWO-verband wordt hieraan een vervolg gegeven.

Aanpak ontwikkelen slecht geïsoleerde woningen:

- De OWO-gemeenten ontwikkelen voor eigenaar-bewoners met een laag inkomen en een woning met een label E, F of G een OWO-aanpak om hun woningen beter te isoleren.
- Het doel is om deze doelgroep actief te helpen bij het verduurzamen van hun woning, met als resultaat dat het energieverbruik structureel daalt.
- Vanwege staatssteunregels is de aanpak gericht op eigenaar-bewoners.
- Voor bewoners van huurwoningen die een laag inkomen hebben en in een slecht geïsoleerde woning wonen, wordt ook een aanpak uitgewerkt. Samen met de woningbouwcorporaties (sociale huur) stellen we uitgangspunten op en maken we afspraken voor het sneller verduurzamen van deze woningen.
- Via het Nationaal Isolatieprogramma stelt het Rijk voor deze aanpak geld beschikbaar.

De bevindingen van de Friese aanpak, de ervaringen met de Friese energiebank en de inzet van fixbrigades betrekken we hierbij. Ook kijken wij naar hoe een (professionele) energiecoach/ budgetcoach hierbij kan ondersteunen.

In het latere projectplan staat hoe de acties vorm krijgen.

Een ruwe inschatting van de financiële middelen (verder uit te werken in het latere projectplan):

activiteit	eenmalig	per jaar (2023-2026)	subtotaal
Proces- en organisatiekosten	€ 25.000		€ 25.000
Inzet maatregelen ten gunste van bewoners in periode 2022-2023		via afzonderlijke gemeenten	
Inzet maatregelen ten gunste van bewoners voor periode na 2023		P.M.	P.M. *
Isolatieprogramma E, F en G-labels voor periode 2022-2023	€ 25.000	€ 300.000	€ 325.000
Isolatieprogramma E, F en G-labels na 2023		P.M.	P.M. *
Onvoorzien	€ 10.000	€ 10.000	€ 50.000
Totaal 5.3			**€ 400.000 + P.M.**

** Landelijke middelen voor deze aanpak na 2023 zijn nog onbekend.*

5.4 Onderzoeken

5.4.1 Kansen collectieve warmtebronnen

In de Transitievisie Warmte staan een aantal kansen vermeld om mogelijk tot een (semi-)collectieve warmtebron te komen. Verdere studie naar deze warmtebronnen en een eerste verkenning van de business case kunnen laten zien in hoeverre deze warmtebronnen met een warmtenet haalbaar zijn. Voor woning- en gebouweigenaren is deze verkenning nodig voor de keuze voor een collectieve of individuele oplossing. De OWO-gemeenten hebben een sturende rol bij deze verkenning. We volgen hierbij de aanpak van de provincie Fryslân die in het kader van de Regionale Strategie Warmte (als onderdeel van de RES) waarschijnlijk collectief een aanbesteding gaat doen om deze kansen in heel Friesland inzichtelijk te maken.

Onze inschatting is dat de provincie dit onderzoek uitvoert en 100% financiert of dat financiering gebeurt op basis van 50% provincie en 50% gemeenten.

5.4.2 Opstellen ‘groen-gasagenda’ OWO-gemeenten

De toepassing van duurzaam gas wordt nadrukkelijk genoemd in de Transitievisie Warmte als onderdeel van het scenario ‘Individuele oplossing met hybride warmtepompen’. In de praktijk betekent dit dat naast de CV-ketel een lucht-warmtepomp wordt geplaatst. Alleen als het erg koud is en voor het maken van warm tapwater slaat de CV-ketel aan. Voor deze ketel is gas nodig. Vooralsnog is dit aardgas; op termijn wordt dat vervangen door duurzaam gas.

Er zijn momenteel twee vormen van een duurzaam gas: groen gas dat bijvoorbeeld wordt geproduceerd met een mestvergister vanuit dierlijke mest en groene waterstof die via elektrolyse te produceren is.

Een ruwe inschatting van de financiële middelen van de OWO-gemeenten voor diverse onderzoeken (verder uit te werken in het latere projectplan):

- Inhuur expertise en uitwerken agenda: € 50.000 per jaar
- **Totaal (5.4) in de periode 2023-2026: € 200.000**

5.5 Welke specifieke projecten voorlopig parkeren en/of niet samen oppakken?

Als aangegeven kunnen wij niet alles tegelijkertijd oppakken. Daarom parkeren we een aantal projecten of laten we de uitvoering hiervan bij de individuele gemeente. Dit laatste ook omdat dit al onderdeel is van de lopende uitvoering.

Ondersteuning duurzame initiatieven

Lokale energie-initiatieven, lokale energiecoöperaties, duurzame werkgroepen en verenigingen van Plaatselijk Belangen worden nu al door de OWO-gemeenten ondersteund bij hun activiteiten en projecten om bij te dragen aan het waarmaken van de ambitie om 20% aardgas te besparen in 2030.

Dit is ook om te komen tot opwekprojecten met participatie in de vorm van minimaal 50% lokaal eigendom. Dit is onderdeel van de reguliere uitvoering van de gemeenten en past bij de eigen kleuring die gemeenten hieraan willen geven. Waar we een rode draad kunnen ontwikkelen of ideeën van anderen kunnen overnemen, doen we dit en wisselen we dit onderling uit.

Zonnepanelen op eigen dak
Om het huidige elektriciteitsverbruik te compenseren, is het leggen van zonnepanelen op eigen dak aantrekkelijk. De opwek van eigen elektriciteit met zonnepanelen is vooralsnog tot 2025 volledig te salderen. Momenteel kunnen particulieren ook de btw op de zonnepaneleninstallatie terugvragen en per 2023 vervalt die btw. De OWO-gemeenten starten geen specifiek project of aanvullende stimulering voor zonnepanelen op. Informatie en advies over zonnepanelen zijn uiteraard onderdeel van het project 'OWO-Energiebureau'.

Kleine opslagsystemen
Kleine opslagsystemen voor elektriciteit zijn inmiddels wel beschikbaar, maar de opslag-capaciteit is beperkt en de investeringskosten zijn relatief hoog. Na het vervallen van de salderingsregeling is de kans groot dat kleine opslagsystemen populairder worden. Ook in combinatie met elektrische auto's zijn er mogelijkheden voor opslag van elektriciteit. De OWO-gemeenten willen de ontwikkelingen op dit gebied afwachten en starten hier daarom vooralsnog geen project voor op.

Groene waterstof en smart grid (Ooststellingwerf)
In Oosterwolde wordt geëxperimenteerd met de productie van groene waterstof door middel van elektrolyse in combinatie met een smart grid. De uitvoering hiervan ligt bij Ooststellingwerf. De leerervaringen worden in OWO-verband gedeeld.

Grootschalige opslag en innovaties
Met betrekking tot kansen voor grootschalige opslag van energie (elektriciteit en warmte) willen de OWO-gemeenten actief de landelijke ontwikkelingen volgen. Dat geldt ook voor andere innovaties en ontwikkelingen in de warmtetransitie. Er zijn geen plannen om nu al tot een uitvoerend project op dit gebied te komen, los van het project met groene waterstof en de smart grid in Oosterwolde.

Systeemstudie (Opsterland)
Gemeente Opsterland voert samen met gemeente Smallingerland en netbeheerder Liander een systeemstudie uit naar kansen en knelpunten binnen het elektriciteitsnetwerk. Hierbij wordt gekeken naar de huidige staat van het netwerk en de verwachtingen qua toename of afname en teruglevering van elektriciteit. Dit gebeurt op straatniveau. Met deze analyse is een inschatting te maken van of het huidige elektriciteitsnetwerk voldoet en welke aanpassingen nodig zijn. De uitvoering hiervan ligt bij Opsterland. De leerervaringen worden in OWO-verband gedeeld en als daar aanleiding toe is, vertaald naar een bredere systeemstudie in OWO-verband.

6. Vormgeven duurzame coalitie

Met onder andere de woningbouwcorporaties, de netbeheerder, de provincie, het waterschap, het waterbedrijf en eigen gemeentelijke afdelingen vormen wij een OWO-brede duurzame coalitie. Het doel hiervan is om de investeringsplannen en planningen van deze partijen op elkaar af te stemmen, verwachtingen te managen, vroegtijdig in te spelen op duurzame warmtealternatieven in wijken en dorpen en koppelkansen te identificeren. Voor dit laatste wordt onderzocht of een standaard checklist op te stellen is. Verder kijken we hoe we grensoverschrijdende (infrastructurele) projecten kunnen meenemen.

Het OWO-kernteam (zie paragraaf 7) organiseert een startbijeenkomst om de duurzame coalitie te vormen.

7. Programmaorganisatie

De drie gemeenten hebben voor het opstellen van dit *Uitvoeringsprogramma warmtetransitie OWO-gemeenten 2022-2026* een ambtelijk projectteam gevormd met deelname vanuit iedere gemeente. Een onafhankelijke externe programmaleider ondersteunt hierbij.

Het programma gaat naar een volgende fase. Hierin worden per spoor gedetailleerde projectplannen opgesteld en waar nodig aanbesteed. Zo wordt richting de uitvoering gewerkt. Daar is een robuuste organisatie voor nodig en dat vereist draagvlak, betrokkenheid en inzet van iedere gemeente. Per fase kan dit verschillen en vraagt dit om verschillende functies, rollen, competenties en ervaringen. Deze inzet wordt gezien als reguliere ambtelijke capaciteit en wordt financieel niet doorbelast op het programma/project.

Daarnaast is een onafhankelijke OWO-programmaleider nodig tijdens de uitvoering van het programma om daar sturing, robuustheid en continuïteit aan te geven. Deze kan een van de gemeenten leveren of extern worden ingehuurd. Samen met het team van beleidsambtenaren/ projectleiders duurzaamheid & energie van de OWO-gemeenten vormt de programmaleider het OWO-kernteam.

De onderliggende projectteams worden bezet met een mix van eigen medewerkers en externen of bureaus. Dit wordt verder uitgewerkt in de op te leveren projectplannen.

Om de gedetailleerde projectplannen per spoor te maken, adopteert iedere gemeente vanuit het ‘gastheer-principe’ een spoor. De gemeenten leveren hiervoor zelf de projectleiders en vormen teams met projectleden uit de eigen gemeente met eventueel inhuur. We kiezen voor het ‘gastheer-principe’, omdat het veel makkelijker en efficiënter is om vanuit de eigen organisatie projectleden te werven en het spoor uit te werken. Afstemming vindt plaats in het OWO-kernteam. Ook bedenkt het OWO-kernteam een werkwijze om snel en flexibel tussen de gemeenten af te stemmen en besluiten te nemen.

De verdeling van de sporen:

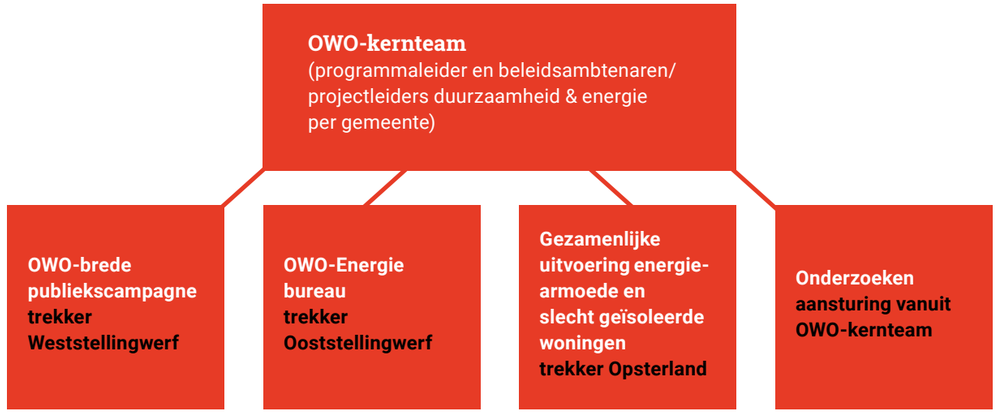
- OWO-brede publiekscampagne (5.1): trekker Weststellingwerf;
- OWO-Energiebureau (5.2): trekker Ooststellingwerf;
- Uitvoering energiearmoede en aanpak slecht geïsoleerde woningen (5.3): trekker Opsterland.

De aansturing en coördinatie van diverse onderzoeken (zie paragraaf 5.4) wordt vanuit het OWO-kernteam opgepakt en verdeeld. Een van de teamleden of de programmaleider is hier de trekker van, stemt af en rapporteert aan het OWO-kernteam.

Uiteraard zijn andere vormen denkbaar om de sporen uit te werken. Bijvoorbeeld door met teamleden te werken die uit alle drie gemeenten komen. Dit leidt tot een meer integrale aanpak en mogelijk een breder draagvlak. Uitbesteden kan ook. Maar we kiezen voor het ‘gastheer-principe’ om recht te doen aan de eerdere conclusie dat de drie gemeenten erg op elkaar lijken qua uitdagingen en aard en schaal en om de focus, slagkracht en efficiency te vergroten.

Dit vraagt van de drie deelnemende gemeenten:

- OWO-breed bestuurlijke en ambtelijke commitment om samen een succes van deze samenwerking te maken;
- tijdige en overeenstemmende besluitvorming van colleges en accepteren dat de aanpak net anders kan zijn als een individuele gemeente voorstaat;
- inspanning voor genoeg capaciteit per gemeente tijdens dit programma;
- een financiële bijdrage per gemeente (zie paragraaf 8).

Figuur 2: werkorganisatie

Met de methode van programmatisch werken (‘plan-do-check-act’-methode) krijgt het programma verder vorm en wordt de voortgang gemonitord. Door jaarlijks het programma te evalueren en bij te stellen, werken we flexibel aan het doel en de ambitie van dit Uitvoeringsprogramma.

8. Financieel

Het uitvoeren van het Uitvoeringsprogramma warmtetransitie OWO-gemeenten 2022-2026 kost veel geld. In de komende jaren lopen de kosten ook nog eens flink op. Voor de eerste periode geven wij in deze paragraaf een indicatie van de kosten en een mogelijke dekking daarvan. Hierbij is het uitgangspunt dat de OWO-gemeenten de uitvoering van de hiervoor genoemde projecten zoveel mogelijk samen oppakken. De kosten worden evenredig verdeeld over de drie gemeenten. Huidige en toekomstige geldstromen vanuit het Rijk zetten we hiervoor in.

In het Uitvoeringsprogramma zijn de genoemde projecten in de volgende fase in detail uitgewerkt. Dit is inclusief het inzichtelijk maken van de financiële gevolgen en voorstellen om deze kosten te dekken.

8.1 Kostenopzet (indicatief; wordt bij de projectplannen concreet gemaakt)

Organisatie project	Totaal
Bemensing vanuit de drie gemeenten	Ca. 3,5 Fte
OWO-programmaleider warmtetransitie	P.M. (afhankelijk van interne of externe)
Inhuur ondersteunende expertise	€ 100.000
Faciliteiten	€ 50.000
Overig/onvoorzien	€ 50.000
Subtotaal (A)	**€ 200.000 + P.M.**

Projecten	Totaal
OWO-brede publiekscampagne (5.1)	€ 775.000
OWO-Energiebureau (5.2)	€ 2.400.000
Uitvoering aanpak energiearmoede en slecht geïsoleerde woningen (5.3)	€ 400.000 + P.M.
Onderzoeken (5.4)	€ 200.000
Duurzame coalitie (6)	P.M.
Subtotaal (B)	**€ 3.775.000 + P.M.**

Totaal 2022-2026	
Organisatie project (A)	€ 200.000 + P.M.
Projecten (B)	€ 3.775.000 + P.M.
Totaal	**€ 3.975.000 + P.M.**

8.2 Indicatieve financiële dekkingsmogelijkheden (wordt bij de projectplannen concreet gemaakt)

Omschrijving middelen	Per gemeente	OWO-breed
1. Restbudget opstellen Transitievisie Warmte OWO	€ 150.000	€ 450.000
2. Incidenteel Rijksgeld (2022) voor personele capaciteit uitvoering nationaal klimaatplan via Algemene Uitkering Gemeentefonds (meicirculaire Gemeentefonds 2022)	€ 210.000	€ 630.000
3. Structureel Rijksgeld (2023 e.v.) voor personele capaciteit klimaat- en energiebeleid via Algemene Uitkering Gemeentefonds (in afwachting van uitkomsten onderhandelingen Rijk-VNG-IPO)	Verwachting plm. € 210.000 per jaar in de periode 2023-2026	Verwachting plm. € 2.520.000
4. SPUK uit Nationaal Isolatieprogramma (2022) (incidenteel en voor 31 december 2023 uit te geven)	€ 110.000	€ 330.000
5. Aanvullend Rijksuitvoeringbudget projecten warmtetransitie, Rijkssubsidieregelingen etc.	Nog onbekend	Nog onbekend
6. Voorstellen aan de gemeenteraden om geld beschikbaar te stellen vanuit de Algemene Middelen	P.M.	P.M.
Totaal	**€ 1.310.000 + P.M.**	**€ 3.930.000 + P.M.**

9. Planning op hoofdlijnen

omschrijving	door	planning
Besluitvorming Colleges	Colleges	Januari 2023
Informeren Gemeenteraden	OWO-kernteam	Januari/februari 2023
Informatiesessie met Gemeenteraden	OWO-kernteam	Januari/februari 2023
Startsessie met beoogde projectleiders en OWO-kernteam	OWO-kernteam	Januari 2023
Start ontwerpfase en uitwerken projectplannen	OWO-kernteam	Januari-maart 2023
Start uitvoering projecten	OWO-kernteam	Vanaf februari 2023
Eerste voortgangsrapportage	OWO-kernteam	April 2023

10. Voorwaarden, succes en risico's

Voorwaarden voor succes van programma:

- Capaciteit en middelen (intern en extern) zijn op tijd en voldoende beschikbaar volgens het plan van aanpak.
- Er is voldoende toegang tot data en andere relevante informatie.

Succes:

- In 2030 is minimaal 20% aardgas bespaard ten opzichte van 2019.
- Inwoners zetten concrete stappen naar aardgasvrij en waarderen de OWO-aanpak.
- De samenwerking tussen de drie gemeenten zorgt voor een groter aantal wijken/dorpen en diversiteit waardoor er meer ruimte is voor experimenten en innovaties.
- Begin 2023 starten alle projecten.
- De resultaten en voortgang worden goed gemonitord.
- Het Uitvoeringsprogramma warmtetransitie OWO-gemeenten 2022-2026 draagt bij aan de duurzame ambities van de OWO-gemeenten.

Risico's:

- Tijdige besluitvorming en leveren van capaciteit en middelen per gemeente.
- De planning van andere energietransitieopgaven, zoals de Regionale Structuur Warmte en de Regionale Energie Strategie, versnelt.
- Het Nationaal Klimaatakkoord versnelt.

11. Monitoring van gegevens en voortgangsrapportages

Het OWO-kernteam ontwikkelt een monitor die de voortgang rapporteert en uitdaagt en in staat is om successen te laten zien. Dat uit zich niet alleen in getallen en staafgrafieken. We willen leren van de aanpak, flexibel zijn en onze aanpak laten aansluiten bij de (toekomstige) vragen en behoeften van inwoners, dorpen en duurzame initiatieven.

De rapportage vindt regelmatig plaats aan de OWO-beleidstafel duurzaamheid. Aan de afzonderlijke gemeenteraden wordt halfjaarlijks de voortgang van het *Uitvoeringsprogramma warmtetransitie OWO-gemeenten 2022-2026* gerapporteerd. Ook aan inwoners wordt gerapporteerd. Jaarlijks wordt ook het waarmaken van de ambitie om 20% aardgas te besparen in 2030 ten opzichte van 2019 per gemeente gemonitord met de Klimaatmonitor.

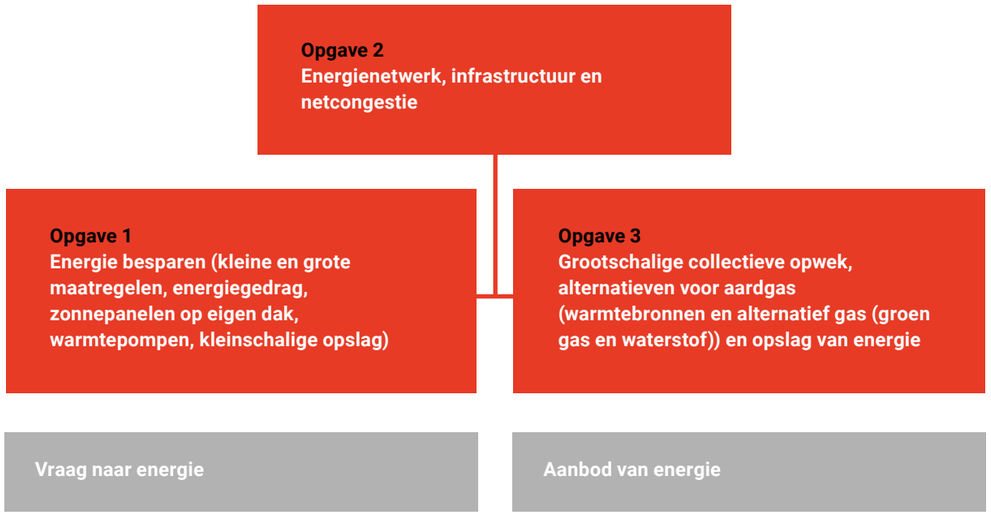
12. Betrokkenheid gemeenteraden:

- De gemeenteraden ontvangen het Uitvoeringsprogramma warmtetransitie OWO-gemeenten 2022-2026 ter informatie na vaststelling in de afzonderlijke colleges. Dit staat gepland voor het najaar van 2022.
- In een gezamenlijke bijeenkomst van de OWO-gemeenteraden wordt het Uitvoeringsprogramma op hoofdlijnen gepresenteerd. Ook dit staat gepland voor eind 2022.
- De gemeenteraden ontvangen halfjaarlijks een informatiebrief om op de hoogte te blijven van de voortgang van het programma.

Bijlage 1: Opgaven naar aardgasvrij

Opgaven naar aardgasvrij

De uitdaging om de overstap te maken naar aardgasvrij is min of meer in drie opgaven te verdelen, met daarbij twee belangrijke randvoorwaarden.

Figuur 3: schematisch vraag en aanbod aangegeven

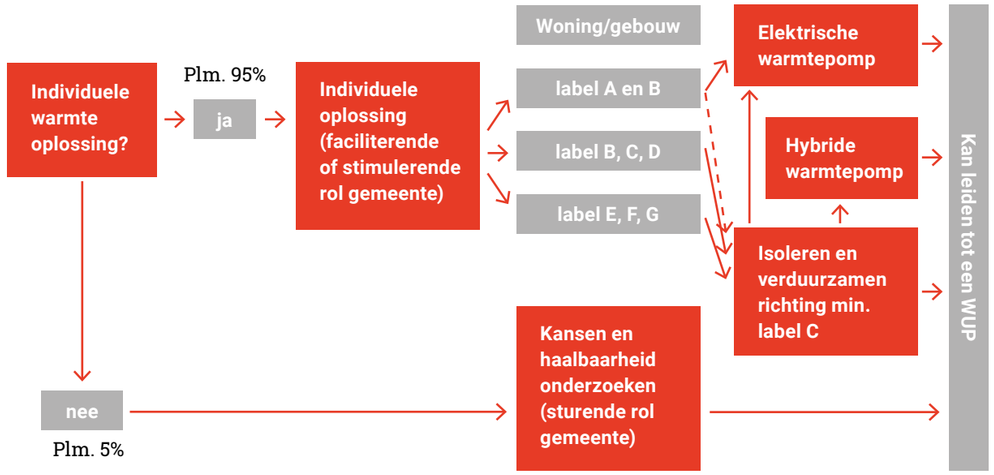
Opgave 1: Energie besparen

De eerste opgave gaat over het besparen op energieverbruik: vermindering van aardgasverbruik door woningen en gebouwen beter te isoleren, ze goed te ventileren en daar waar mogelijk over te stappen op een duurzaam alternatief, zoals (hybride) warmtepompen. De inzet van zonnepanelen op eigen dak en kleine opslagsystemen ondersteunt dit.

Een vermindering van 25% in 2050 van het huidige aardgasverbruik is haalbaar (zie onderzoek in de Transitievisie Warmte, paragraaf 5.4). Dit kan met grote en kleine maatregelen. Denk hierbij bijvoorbeeld aan het isoleren van de vloer, de muren en het dak, het plaatsen van ander glas en het aanbrengen van tochtstrippen en radiatorventilatoren. Ook ander energiegedrag en bewustwording kunnen er veel aan bijdragen, net als het overschakelen op een (hybride) warmtepomp.

In de Transitievisie Warmte is aangegeven dat de kansen voor (semi-)collectieve warmteoplossingen klein zijn. Voorzien is dat ongeveer 95% van de woningen en gebouwen met een individuele oplossing aardgasvrij worden. Dat betekent dat woning- en gebouweigenaren door te isoleren en te verduurzamen de woning of het gebouw geschikt maken voor vaak een (hybride) warmtepomp. Afhankelijk van de huidige mate van isolatie en het daaraan gekoppelde label is met figuur 4 een eerste route te bepalen.

Woningen en gebouwen met een A-label, en vaak ook met een B-label, kunnen direct al op een elektrische warmtepomp worden aangesloten. Eventueel is het nuttig om nog aanvullende isolatiemaatregelen te treffen. Woningen met een hoger label doen er goed aan om eerst verder te isoleren en hierna, afhankelijk van de mate van isolatie, te kiezen voor een elektrische of hybride warmtepomp. In het geval van een hybride warmtepomp wordt na verloop van tijd een duurzaam gas gebruikt in plaats van aardgas.

Figuur 4: individuele of collectieve oplossing

Opgave 2: Energienetwerk

De tweede opgave is om vraag een aanbod op elkaar af te stemmen. Hiervoor zijn een goed netwerk en een goede infrastructuur nodig. Vanuit de aanbodkant zijn in grote delen van de OWO-gemeenten problemen met het elektriciteitsnetwerk van netbeheerder Liander. Dat maakt dat terugleveren van elektrische energie uit grote opwekinstallaties op dit moment niet overal mogelijk is. Hier en daar geldt dit ook aan de afnamekant, waardoor er geen nieuwe aansluitingen voor gebouwen gemaakt kunnen worden. Netbeheerders Liander en Tennet verwachten nog een aantal jaren nodig te hebben om deze problemen op te lossen.

Aan de vraagkant zien we een toename van de vraag naar elektrische energie door elektrisch koken, warmtepompen en meer elektrische mobiliteit. Dit betekent dat naast de al genoemde netcongestie bij opwek van elektriciteit er ook netcongestie aan de vraagkant kan ontstaan.

Daar waar collectieve warmteoplossingen mogelijk zijn, is nieuwe infrastructuur in de vorm van een warmtenet nodig om vraag en aanbod bij elkaar te brengen.

Een andere kansrijke energiebron die veel in de Transitievisie Warmte wordt genoemd, is duurzaam gas. Dit kan groen gas zijn, dat geproduceerd wordt uit bijvoorbeeld mest, of groene waterstof. Bekend is dat groen gas goed te distribueren is door het aardgasnetwerk. Voor waterstof loopt hier nog onderzoek naar. Qua alternatief gas verwachten we geen afnameproblemen (bij woningen en gebouwen), maar mogelijk wel problemen aan de aanbodkant. Het is denkbaar dat sturing nodig is waar groen gas of waterstof wordt ingevoed op het aardgasnetwerk.

Opgave 3: Energie opwekken
Vraag en aanbod van energie moeten met elkaar in evenwicht komen om uiterlijk in 2050 energieneutraal te zijn. De individuele OWO-gemeenten kunnen hierbij een hogere ambitie hebben. Afhankelijk van het aanbod aan energiebronnen en de gemaakte keuzes aan de vraagkant ontstaat dit evenwicht.

Deze derde opgave gaat daarom over aanbod via onder andere grootschalige en collectieve opwek van energie. Dat kan bijvoorbeeld met zonnepanelen op grote daken, zonneweiden en grote windmolens waar het gaat om elektriciteit. Deze opgave gaat ook over de productie van duurzaam gas, zoals groen gas en waterstof. Tot slot valt onderzoek doen naar geschikte warmtebronnen en opslag van energie ook onder deze opgave.

Aan de aanbodkant leveren de OWO-gemeenten, als onderdeel van RES Fryslân, hun bijdrage aan het Friese bod van 3 TWh in de RES 1.0 (juli 2021). Dit bod bestaat uit het opwekken van elektrische energie via zon op grote daken en zon op land. Windenergie is voor de OWO-gemeenten vooralsnog niet opgenomen. Dit ‘elektrische aanbod’ is onderdeel van het programma RES Fryslân en is geen onderdeel van dit Uitvoeringsprogramma.

In dit Uitvoeringsprogramma gaan we wel in op andere vraagstukken (lees energiebronnen) aan de aanbodkant. Het gaat hierbij om mogelijke warmtebronnen die geschikt zijn voor een (semi-) collectief warmtenet, groen gas, waterstof en grootschalige opslag van elektriciteit of warmte.

Randvoorwaarden:
Er zijn twee randvoorwaarden om deze opgaven succesvol uit te voeren. De eerste gaat over participatie, communicatie en maatschappelijke acceptatie en de tweede over betaalbaarheid en financiering van de te nemen maatregelen. Deze randvoorwaarden zijn meegenomen in het Uitvoeringsprogramma.

Randvoorwaarde 1: communicatie en participatie
Actieve betrokkenheid, meedenken en meedoen van inwoners en ondernemers is van groot belang voor de warmtetransitie. Dat vraagt om een uitgebreide en structurele meerjarenpubliekscampagne, onafhankelijke informatie, transparante communicatie en participatie. De kunst hierbij is om informatie op maat te leveren en om inwoners en ondernemers te enthousiasmeren om stappen te zetten. Deze uitdaging willen we met een brede doorlopende OWO-publiekscampagne vormgeven.

Tegelijkertijd trekken we op met belanghebbenden, zoals woningbouwcorporaties, de netbeheerder, het waterschap en vertegenwoordigers van inwoners en ondernemers, om de warmtetransitie slim en haalbaar uit te voeren. Koppelkansen helpen hierbij.

Randvoorwaarde 2: financiering en subsidies
Betaalbaarheid van de warmtetransitie is cruciaal voor de haalbaarheid en draagvlak. De hoge energieprijzen zorgen voor meer bewustzijn van het energieverbruik, maar baren ook zorgen. Geld dat nu aan een hogere energienota wordt besteed, kan niet ook worden ingezet om te investeren in maatregelen. Daarmee ontstaat voor een deel van de woning- en gebouweigenaren een dilemma.

Uit onderzoek blijkt echter dat de meeste woning- en gebouweigenaren de financiering voor het verduurzamen van hun woning of gebouw zelf kunnen dragen door inzet van spaargelden, een verhoging van de hypotheek of een passende energiebespaarlening (bijvoorbeeld vanuit het Warmtefonds). Goede informatie over financiering en subsidiemogelijkheden helpt deze groep om ook echt maatregelen te treffen. Het verbeterplan voor iedere particuliere woning richt zich ook op deze informatievoorziening.

OWO-samenweking

Samen sterker!

gemeente ooststellingwerf

gemeente Weststellingwerf

gemeente Opsterland